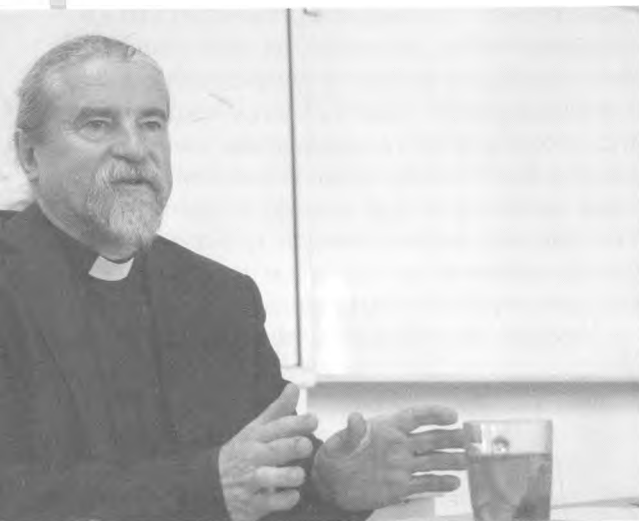

ЦЕРКВА ТУТ І ТЕПЕР

Архиєпископ Ігор Ісіченко,
професор Харківського національного
університету імені Василя Каразіна,
доктор філологічних наук, український
церковний і громадський діяч

Володимир Моренець (В. М.): Ми запросили архієпископа Харківського і Полтавського Української Автокефальної Православної Церкви Ігоря, доктора філологічних наук, в миру Юрія Ісіченка — знаного дослідника літератури українського бароко, слов'янської літератури бароко, зокрема східних частин Слов'янщини, але також і західних. Доброго науковця, за вибором життєвим і проповідника, і ідеолога.

Чому ми вирішили запросити зараз Владика на цю зустріч? Тому що восени ми мали спеціальну зустріч, коли все закручувалося навколо одержання Томоса Україною. І шляхи, які прокладалися, були неясні для нас. Може, й добре, що неясні. Може, й добре, що й тепер не все розуміємо. Бо знання, як ви знаєте, в основному примножує скорботу. Але ми вирішили, що нині цікаво подивитися на результат. То було передбачення, а тепер — стан і результат. Можливо, про це говоритиме Владика, можливо, не про це. В горизонті подій запрошений нами мислитель вільний вибирати акценти, і, я думаю, що Владика повністю скористається своїм правом вільно накреслити обриси нашого сьогоденного проблемного існування. Зичу нам цікавої зустрічі.

Архієпископ Ігор Ісіченко: Дякую, Володимире Пилиповичу. Знаєте, останнім часом я чомусь став часто згадувати один епізод із тих уже досить далеких часів, коли я щойно став єпископом у Харкові. Ми кудись їхали з канцлером, підвозили заступника начальника обласного управління у справах релігії і якусь його подругу. Вони сиділи на задньому сидінні в машині. Я — біля водія. І ось мимоволі слухаю, про що вони розмовляють між собою. Жінка скаржиться:

— Ти знаєш, у мене є подруга, директор ринку. То вона нещодавно пішла в якусь секту. Уявляєш, там їй сказали, що вона (директор ринку!) не має права красти! Що ж їй тепер робити?

А співрозмовник відповідає:

— То все дурниці. Ти їй поясни: то неправильна церква, хай іде в православну!

(Сміх у залі.)

Дивіться, скільки тут підтекстів, яке суспільне сприйняття православ'я вимальовується на цьому тлі! Саме таке

сприйняття часто фігурує на рівні народної свідомості. У нас — і не тільки в нас. Напевне, таке сприйняття домінує у Росії, у Білорусії. Не скажу, як там у Болгарії чи в Сербії, але підозрюю, що слово «православний» і там означає на-самперед «людина, інтегрована в традиціоналістичне, консервативне суспільство». Тобто це ознака певної суспільно-культурної орієнтації й істотно меншою мірою — певного релігійного віровизнання. У кожному разі, коли людина починає ревно ходити до церкви, сповідати свою віру, дотримуватися заповідей, то вона викликає радше якесь підозріле ставлення до себе. В оточення виникає сумнів: чи справді вона православна?

До одного нашого священника, настоятеля парафії у Красному Лучі (нині нечинної), коли вона ще тільки за-сновувалася понад 20 років тому, зайшли були такі собі суворі російські *бабушки* і відразу спитали: «Дак вы православные аль християне?»

Це теж дуже симптоматично. Бо у свідомості пересічної людини православ'я може не корелюватися із християнством. Або передбачати, що православ'я — це щось інше, поверховіше за автентичну Христову віру. Це та небезпека, яка постійно тяжіє над посткомуністичними суспільствами. Для мого покоління, вихованого в біполярній ідеологічній парадигмі, в ті часи, коли ми щойно виходили з Советського Союзу, християнство мимоволі уявлялося радше духовною альтернативою комунізму. Воно виглядало як щось зовсім інше, протилежне, ціннісно суперечне комунізмові. Вже потім до нас прийшла книжка Миколи Бердяєва «Истоки и смысл русского коммунизма» про православні витоки російського більшовизму, яка відкрила більш складні стосунки комуністичної ідеології і Православної Церкви.

У Советському Союзі був досвід жорсткої релігійної опозиції, яку являли собою, наприклад, «катакомбники» — та частина Російської Православної Церкви, яка відмовилася прийняти декларацію митрополита Сергія Старгородського про визнання советської влади. Малося на увазі відоме послання «Про ставлення Російської Православної Церкви до існуючої цивільної влади» від 29 липня 1927 року. Тоді прихильники

непримиренної опозиції до безбожницької влади пішли в катакомби, підпільно правили богослужіння, зазнавали невпинних переслідувань. Вони втратили єпископат, майже всіх священників — заарештованих, страчуваних, — але лишилися непохитними в своїх переконаннях. Для них ніколи не втратила значення анафема, накладена патріархом Тихоном 1 лютого 1918 р. на «тих, що чинять беззаконня, гонителів віри та православної церкви» — тобто більшовицьку владу.

Була Українська Греко-Католицька Церква, заборонена 1946 року, яка пережила трагічний період катакомб. Я б сказав радше не *трагічний*, а *драматичний* період катакомб, бо він обернувся перемогою Церкви: УГКЦ вийшла з них духовно зміцнілою, оздоровленою, очищеною від заробітчан і пристосованців.

Але домінувала в повоєнній Україні та частина Православної Церкви, яка в 1920-і роки пішла на компроміс, визнала себе громадянами новоствореного Советського Союзу, і в 1943 році ввійшла у створену з санкції Йосифа Сталіна (на основах знищеної, зруйнованої перед війною «тихонівської» Російської Православної Церкви) Російську (офіційно — «Руську») Православну Церкву Московського Патріархату. Це зумовило, може, найважчий період в історії церкви, коли у войовничо атеїстичній державі діяла фактично напівдержавна церква. РПЦ існувала легально, але за це вона мала йти на низку поступок. Фактично вона керувалася владою. Не можна було поставити єпископа без узгодження із ЦК або обкомом комуністичної партії і, очевидно, спецслужбами. Це було обов'язковим; усі священники проходили вербування КГБ. Хто уникав спокуси через свою хитрість або несхитність у вірі, той прирікав себе на служіння десь далеко на периферії, у малолюдних і бідних парафіях. Хто згоджувався — одержував багату парафію у місті або в побожних селах Галичини, міг робити собі кар'єру в церковній адміністрації.

Отже, церква у своїй конфесійній багатоманітності поводила себе зовсім неоднозначно. Ввійшовши в суспільний простір посткомуністичної України, її частини також повели себе цілком по-різному. Адже різні релігійні середовища

мала різну інерцію, різний досвід духовного змагання з *комуною*, яким позначено криваве ХХ сторіччя. Нагадаю, що час із 1932 по 1937 роки називався в ССРСР «безбожницькою» п'ятирічкою. Тоді ставилося завдання до 1937 року повністю знищити всі церкви і змусити зректися сану або пересаджати всіх священників. Цього не вдалося зробити, але життя Церкви зазнало загрозливих деформацій, які позначаються на ній і досі.

Крім того, є ще один чинник. Може, найбільш деструктивний. Православна Церква, коли вона наприкінці ХХ ст. виходила з періоду свого безправ'я, не мала досвіду присутності в демократичному суспільстві. Адже церква доти діяла як частина держави (у Візантії, Московському царстві, Російській або Австро-Угорській імперіях). Вона завжди була більшою або меншою мірою залежна від держави, колаборувала з нею. В законодавстві Російської імперії, зрештою, формально навіть самого поняття «Церква» не існувало: існувало «Відомство православного сповідання», главою якого був цар, заступлений обер-прокурором Святішого Синоду. Отже, ані в світі імперій, ні в комуністичній «великій зоні» Церква не здобула досвіду самостійного суспільного служіння. Аж тут раптом вона опиняється у новій реальності, реальності посткомуністичній, де перед нею відкривається дуже широкий суспільний простір. Частина старших священників і досі з ностальгією згадує початок 1990 років, коли священник міг вільно заходити в будь-які чиновницькі кабінети, постійно запрошувався до шкіл, лікарень, військових частин на різні заходи, користувався широкосяжним суспільним авансом.

Потім усе це почало поволі згасати. Напевне, так і було краще для церкви, бо на початку нашої незалежності Церква була прийнята за привілейовану частину нового політикуму, і з ентузіазмом входила в цей політикум. Не завжди з цього виходило щось добре. Один, досі живий, владики, тоді — депутат Верховної Ради України, коли там спалахнули чергові суперечки між демократичною та комуністичною частинами депутатів і лідер комуністів закликав: «Комуністи, встаньте!» — не втримався, підхопився разом з іншими комуністами... Було й таке.

Церква пробувала орієнтуватися у новому для неї світі, і, на жаль, за цих умов вона виявилася не готовою до викликів нової секуляризації. Бо наприкінці ХХ ст. Церква входить у світ вже не християнський. Світ став іншим, не тим, з якого Церкву вирвали більшовицький переворот і окупація України 1918–1920 рр. Я не скажу, що він гірший, ніж світ Середньовіччя. Не думаю, що середньовічне суспільство насправді було більш християнським, ніж сучасне, попри те, що воно мало імідж церковності, і формальна участь у церковних обрядах вважалася для всіх обов'язковою.

У сучасному світі практично в усіх цивілізованих державах панує принцип відокремлення Церкви від держави, відбуваються процеси звільнення суспільного простору від нав'язливої доктринальної присутності Церкви. Подекуди це супроводжується дуже важкими, може, навіть руйнівними для Церкви процесами. Напевно, всі ви чули про падіння числа покликань до священничого й чернечого служіння на Заході, особливо в Європі, та й у Північній Америці. Можливо, ви чули і про закриття церков, яке набуває катастрофічних масштабів, скажімо, у Франції, Нідерландах, навіть у Бельгії — донедавна католицькій країні. Церква у Західній Європі важко переживає суспільну трансформацію. Але вона вже входить у нові стосунки, стосунки діалогу, зі світським суспільством. Часом Церква навіть виграє у цьому діалозі, захищаючи цінності, притаманні християнській цивілізації.

В Україні Церква ще не зовсім готова до самостійної партнерської участі в суспільному житті, до участі у суспільному діалозі. Вона часом тяжіє до монологічності, якщо не диктату. Це, можливо, якраз та риса, яка нам усім — і церковним, і нецерковним людям, — видається найбільш відразливою. Неприємно, коли який-небудь молоденький священник починає виступати із претензійними повчаннями чи то в соціальних мережах, чи по телебаченню. Інформаційне суспільство вимагає опанування певною культурою комунікації. Мені сподобався «Довідник про принципи функціонування в Інтернеті церковних публічних суб'єктів і священнослужителів Варшавсько-Празької єпархії» з Польщі, який чітко формулює вимоги до участі священників у соціальних

мережах. Я поширив цей лист серед нашого клиру. Бо культура праці, культура присутності в інформаційному просторі — важлива для священника. У цьому новому для себе просторі Церква в Україні одержує шанс, якого не має ніхто інший. Адже в нас існує сприятлива ситуація: Церква зберігає пріоритет серед інститутів, яким довіряє суспільство. Цей кредит довіри легко змарнувати, але його ще й досі можна плідно використати.

Я бачу Церкву зсередини і розумію, що вона далеко не завжди заслуговує на ту довіру, яку виявляє до неї українське суспільство. Але воно дає їй аванс, тим самим стимулюючи її зростання до цього авансу. Суспільству потрібні авторитети. Ми сьогодні їх катастрофічно не маємо. Помер Євген Олександрович Сверстюк, якого заслужено називали «совістю нації», — і з'явилася така порожнеча, якої досі немає чим заповнити. Відійшов у вічність владика Любомир Гузар — і немає вже такого старця, який міг би говорити так, як говорив він: дуже просто, спокійно, авторитетно і переконливо.

Запит на суспільні авторитети — дуже важливий і дуже позитивний симптом у житті українського суспільства. Бо я ж із Харкова, працюю в Харківському національному університеті імені Каразіна страшенно довго, довше, ніж більшість із вас прожила на світі, — з початку 1981 року. Я відчуваю настрої довколишнього середовища. Майже кожен прагне мати когось поряд, із ким можна було б щиро поговорити. Часто прагнеться просто виговоритися й знайти розуміння. Це елементарна потреба кожної людини. Розвиток інформаційних мереж робить самотність ще драматичнішою. А, відповідно, зростає запит на душпастирське служіння.

Це нові виклики, які постають перед Церквою. Є й інші виклики. Сприймаючи Церкву за твердиню архаїки, її постійно намагаються залучити до різного роду консервативних проєктів. Може, хтось із вас запам'ятав, як кілька років знялася хвиля боротьби проти прийняття ідентифікаційних кодів. Пригадуєте, правда? Причому це не в нас почалося. Почалося з Афону. У Греції запроваджували ідентифікаційні коди раніше за Україну. Тоді група афонських монахів

запротестувала, пов'язуючи прийняття ідентифікаційного коду з накресленням апокаліптичного «числа звіра». Відтак розгорнулася аналогічна кампанія у нас, в Україні. Скільки разів до мене зверталися з вимогою виступити проти запровадження цих кодів! А уявляю, скільки атак витримував єпископат Московського Патріархату в Україні. УПЦ МП 2010 р. вдалося відбутися дуже м'якою, толерантною завоюю з цього приводу, відмежувавшись водночас від консервативної частини пастви. Але не бракувало осіб, які заявляли, що приймаючи цей код, приймається і число звіра. Звідки це протистояння? У книзі «Одкровення» є такі слова у 19-му розділі: *«І я побачив звіра, і царів землі, та їхніх воїнів, які зібралися, аби провадити війну з Тим, Хто сидить на коні, та з Його військом. І звір був схоплений, а з ним лжепророк, який чинив перед ним ознаки, якими ввів у оману тих, хто прийняв знак звіра і вклоняється його образу; вони обидва були вкинені живими у вогняне озеро, що горить сіркою»* (Одкр. 19:19–20). Довкола цього «знаку звіра» почали розгортатися цілі дискусії: почали доводити, що цей знак закодований у QR-кодах, що він передбачається у ідентифікаційних кодах. Це справді був масовий психоз. Врешті фундаменталістам дозволили обходитися без ідентифікаційного коду. Коли до мене приходили з питанням про код, я питав: «Скажіть, а у вас є паспорт?» Відповідають: «Є». «А в ньому номер є?» «Є». «А чого ви від нього не відмовилися? Там же теж стоїть якесь порядкове число?!»

Звісно ж, у книзі «Одкровення Іоана Богослова» говориться зовсім про інше — про знак, який добровільно приймається на себе як знак покори сатані. Чого у випадках із користуванням світськими системами ідентифікації особистостей не може бути. Проблема ідентифікаційних кодів уже нами пережита і відійшла в минуле. Але є речі, які і сьогодні нуртують суспільство і є таким собі лакмусовим папірцем у позиціонуванні ліберальної та консервативної частини суспільства. Таким випробуванням, яким пройшли різні західні країни, були заборона або дозвіл на вбивство ненароджених дітей — дозвіл на аборт. Здається, перед Католицьким університетом Америки у Вашингтоні є

майданчик, де розставлені дитячі черевички. Їх там стільки, скільки дітей загинуло від абортів поточного року. У нас в Україні бракує такого майданчика. Десь тиждень тому я натрапив на цифру, що за часи незалежності України від абортів загинуло 52 мільйони українців. Сподіваюся, що це перебільшення. Але всі спроби статистики свідчать про грандіозні масштаби вбивства ненароджених дітей, яке схоже на національне самогубство.

В чому основа основ поглядів Церкви — православної, католицької, протестантської — на аборт? Церква шанує життя людини від її зачаття і до природної смерті. Переривання існування людини в будь-яку мить після зачаття і до природної (не штучної!) смерті є вбивством. Чому православна церква не ховає самогубців? Тому що людина, вбиваючи себе, водночас чинить смертний гріх в останню мить свого життя. Винятки бувають, коли людина психічно хвора і вбиває себе позасвідомо. Тоді треба довести факт психічної хвороби, і єпископ дасть дозвіл на відспівування й заупокійні молитви за спочилого. В інших випадках людина, яка зазіхнула на священний дар життя, не має права на християнський похорон.

Кілька місяців тому в Ірландії проходив загальнонаціональний референдум з приводу дозволу абортів. Але прикметно, що йшлося про виключення з Конституції 8-ої поправки про те, що Ірландська республіка — колись фундаменталістично католицька! — захищає право на життя ненародженої дитини. І захист права на життя людини було знято. Це дуже прикметно. Право на вбивство ненародженої людини — це відмова від пошани людської гідності! Церква твердо і непохитно стоїть на позиції цілковитого неприйняття пренатального вбивства. Це постійно викликає в різних місцях конфлікти з прихильниками ліберальнішого ставлення і до абортів, і до евтаназії. Але є заповідь «Не вбивай», і це для віруючої людини закон. Захист абортів і евтаназії або їхня заборона — це ознака християнської зрілості і суспільних інституцій, і окремої людини.

Запитання від учасників: *А як щодо вбивства ворога на війні?*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Сьогодні це надзвичайно болюче й актуальне питання. Не раз солдати, які воюють, запитують про це капеланів. Запитували й мене. Мені довелося сповідати силовиків, які вбивали людей. Що тут відповісти? Коли воїн стоїть на захисті людського життя, коли він обороняє життя, захищає свій народ від злочинців, тоді він може вжити насильство. Насильство проти іншої людини, яка зазіхає на людське життя. На наше з вами життя. Коли ворог наступає на нашу Батьківщину і намагається її поневолити, гріхом буде потурання ворогові, відмова від протистояння йому, а не збройний захист свого народу. Бо потураючи ворогові, ми стаємо нехай пасивними, але співучасниками вбивства.

Інший виклик, який нині чи не найохочіше визискується у медійному середовищі — це ставлення до гомосексуальних орієнтацій і до одностатевих партнерств. Не було ще жодного ґей-параду в Києві, перед яким би до Церкви не зверталися представники правих радикальних середовищ із грізними попередженнями: «Виходьте на протестні акції, або ви не справжні християни, не готові захищати сімейні цінності!» Церква завжди уникає участі у якихось скандальних акціях, у тому числі й подібних протистояннях. По суті, протестні акції лише підіграють організаторам Gay pride, ілюструючи їхні скарги на утиски. Але самі акції, які нав'язують суспільству ворожі християнській етиці моделі поведінки, Церква категорично засуджує. Пастирська мудрість полягає в тому, щоб розмежувати ставлення до гомосексуальності як феномену і до ґей-культури та всього з нею пов'язаного.

Є різні погляди на феномен гомосексуальності. Від зведення її до збочення, навіюваного суспільними обставинами, і до генетичної проблеми, яка у людини невигойна. Залишаючи медичні та психологічні проблеми спеціалістам, Церква водночас визнає унікальність шлюбу як подружнього союзу між чоловіком і жінкою. Вона не може і ніколи не зможе благословляти одностатеве співжиття, визнавати його формою шлюбу. Лібералізація державного законодавства — це одне, а християнське етичне вчення — зовсім інше. Тим більше, коли йдеться про таїнства — шлюб же є одним

із семи церковних таїнств. Людина, яка має проблеми із своєю сексуальністю, не є грішником, доки вона не чинить блуду. Церквою засуджується статеве співжиття поза шлюбом. Людина, яка живе поза церковним шлюбом у двостатевому партнерстві, також грішить. Грішить і людина, яка живе поза шлюбом в одностатевому партнерстві. *«Ні розпусники, ні ідолопоклонники, ні перелюбники, ні блудники, ні мужоложники, ні злодії, ні користолобці, ні п'яниці, ні наклепники, ні розбійники Божого Царства не успадкують»* (1 Кор. 6:9-10). Так написано в посланні апостола Павла, і в цьому переліку вже видно, у якому контексті розглядається цей феномен.

Запитання від учасників: *А як бути з одностатевими родинами в країнах із ліберальним законодавством?*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Життя в одностатевому партнерстві — це безсумнівний гріх, якому Церква не може по-турати. В Україні конфлікт церковних канонів і світського законодавства ще не має такої гостроти, як у державах із ліберальним ставленням до шлюбу. Мені розповідали про ситуацію, коли в католицькій школі, в одній південноамериканській країні, працювала жінка, яка живе у лесбійському партнерстві. Директор у відповідь на скарги батьків вирішив звільнити її зі школи. Але через міністерство освіти на школу наклали штраф, а директора змусили відновити вчительку-лесбійку в школі, бо ґендерна політика держави змушує захищати права сексуальних меншин. Лібералізм непомітно обертається диктатурою і насильством над релігійними переконаннями християн. Це виклик, який постає перед церквою і на який церква муситиме постійно відповідати. Ми в Україні до цього повинні бути готовими. Готовими спокійно, без образ на чийсь адресу і без втрати власної гідності вести на цю тему полеміку. А в разі потреби захищати громадянські права своєї пастви всіма засобами, передбаченими демократичним законодавством.

Перед нами постає ще одна проблема — поширення ґендерної ідеології. При розмові про неї дається взнаки різниця інтерпретацій самого поняття «ґендер». Англійське

слово «gender» справді буквально означає «стать». У літературознавстві існує навіть «ґендерний підхід» до дослідження літературних текстів. І частина тих, хто використовує цей термін, трактують «ґендер» як переклад слова «стать». А отже, «ґендерний» вживається як синонім слова «статевий». Але ж поняття «ґендеру» передбачає інше розуміння сенсу цього слова, ніж «стать». Замість біологічної статі ґендерна ідеологія вводить поняття статі як соціального вибору, а не генетичної запрограмованості людини. Християнське розуміння статевої сутності випливає з суті креативного акту Бога, про який пише книга Буття: *«Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх»* (Бут. 1:27). Ґендерна ж ідеологія вчить, нібито людина народжується безстатевою і стать вона обирає протягом життя. Чи вона буде чоловіком, чи жінкою, чи транссексуалом, чи кимось іще — це проблема її особистого вибору. От у чому полягає суть ґендерної ідеології. Тому Церква з великим застереженням ставиться до маніпулювання поняттям «ґендеру».

Здається, що це мало актуальна для України проблема. Але ж у Міністерстві освіти та науки України вже запроваджена практика «антидискримінаційної експертизи шкільних підручників і програм», і на кожен підручник, крім звичайних рецензій, має даватися ще третя рецензія — із погляду того, як у цьому підручнику відбита родинно-ґендерна проблематика. Мені доводилося бачити рецензії, в яких заперечується потреба викладати в школі твори Шевченка, бо він неправильно, патріархально писав про родину. Це без перебільшення. Експерти засуджують підручники, що «зображують хлопчиків/дівчат у стереотипних ролях, тим самим пропагуючи застарілі форми поведінки».

Ось лише кілька фундаментальних проблем, які вже сьогодні стоять перед Церквою в Україні. І, як на мене, зведення проблем релігійного життя українців до одного-єдиного Томосу небезпечно тим, що за цим феноменом можна сховатися від масштабності реальних проблем, примітивізувати стосунки Церкви і сучасного світу. Від часу виходу України із СРСР, із початку дуже важкого

і досі не подоланого шляху на свободу з комуністичного заповідника постає дилема: якими мають бути стосунки Церкви і держави? Партнерськими чи протекціоністськими?

До протекціоністських стосунків звикли і держава, і Церква. У комуністичній державі постійно здійснювався контроль за Церквою. Я вже згадував про деякі види державного впливу, а вони були набагато різноманітнішими. У 1970-х роках доходило до того, що священників починали змушувати давати проповіді на перевірку уповноваженому в справах релігій перед тим, як їх виголошувати. Я не кажу, що це поширилося скрізь, але подекуди траплялося. Мені таке переповідали. З другого боку, протекціоністські стосунки часом були для Церкви вигідні. І нині, як ви самі бачите, українські православні Церкви здебільшого змагаються не за суспільну відповідальність, а за те, яка з них буде об'єктом протегування держави.

Якщо пригадати вже досить довгу історію посткомуністичної України, то в нас відбувалося щось на кшталт коливання маятника між проросійською і проукраїнською тенденціями державної релігійної політики. Приходить президент Леонід Кравчук і пробує створити Церкву патріотичну, українську, підконтрольну його апаратові. Приходить замість нього під проросійськими гаслами президент Леонід Кучма, і об'єктом протекціонізму стає Церква Московського Патріархату. Замість нього з'являється президент Віктор Ющенко — і починається наполегливе насадження пріоритету Київського Патріархату.

Я припинив ходити на покладання квітів на різні державні свята в Харкові після спостережень за представниками двох церков, Київського і Московського Патріархатів, які намагалися випередити, а часом і відштовхнути одне одного, покладаючи після влади квіти до пам'ятника. Йшлося про те, хто перший покладе квіти... Збоку це виглядало надзвичайно кумедно і принизливо. Це курйозний симптом загальнодержавної тенденції. В чому виявляється політика державного протекціонізму? Скажімо, в тому, кому передаються церковні споруди, використовувані доти як склади, музеї атеїзму, психіатричні лікарні абощо. В тому, чиї священники запрошуються на урочисті заходи, у навчальні заклади,

лікарні, для освячення підприємств тощо. Найголовніше ж — кого дається розпорядження фінансувати.

Коли прийшов до влади Віктор Ющенко, у Харкові одна парафія перейшла від нашої єпархії до Київського Патріархату. Чому? Бо до цієї парафії почав ходити брат Віктора Андрійовича Петро і почав допомагати в реставрації храму. В нього самого грошей не так багато, але ж він — брат Президента і, відповідно, знайомі директори підприємств одержали *пораду*: мовляв, треба переключитися на допомогу цій громаді. Але ті ж самі підприємці, які надавали допомогу, попередили: щойно зміниться влада, відразу допомога припиниться. Така ситуація існувала повсюдно. У середині 1990-х років мені навіть потрапила до рук одна цікава телефонограма з Черкащини. Нею приписувалося головам сільгосппідприємств звести стільки-то тонн зерна у рахунок побудови церкви у певному селі. Церкви Московського Патріархату, ясна річ.

Ось такі існували форми державної опіки. Чи вигідно це державі? Очевидно, не зовсім, хоча найчастіше держава надавала матеріальну допомогу коштом інших. Але, з другого боку, державі дуже вигідно мати додаткові важелі ідеологічного впливу. Чому Йосип Сталін у нічній розмові з єпископами 4–5 вересня 1943 року запропонував легалізувати Російську Православну Церкву? Тому що під час війни, коли Червона армія відступила на Схід, стало очевидним, що рівень релігійності високий. Маса людей тоді пішла до церкви. Мою тітку, яка народилася 1939 року, хрестили, коли вже 1943 р. місто зайняли німці. Їй уже було років з чотири, і вона пригадувала потім, як кричали немовлята, яких знесли з усієї Балаклії, коли нарешті приїхав священник. Адже хрестили всіх, хто народився після зруйнування 1930 р. останньої церкви. Містечко у нас невелике, але, все ж таки, зібралися сотні людей.

З відступом Червоної армії на схід повсюдно відкривалися церкви. Потім поширювалася легенда про те, нібито це Сталін відкривав церкви. Це неправда. Сталін дозволив залишатися відкритими церквам, відкритим за німців. Після Другої світової війни для певної категорії «відсталих громадян» Советського Союзу вже було дозволено

відвідувати зареєстровані церкви, де всі були під наглядом. Але це мали бути церкви Московського Патріархату. До РПЦ МП потім приєднали і громади Української Автокефальної Православної Церкви, коли Червона армія знов окупувала Україну, і наша Церква опинилася в сфері дії комуністичної влади і Церкви Греко-Католицької, коли Українська Греко-Католицька Церква була ліквідована.

Але є й інший аспект проблеми. Чи всім у Церкві потрібна свобода? Адже не всі люди звикли до свободи. Історики Росії розповідають, що, коли у 1861 році було ліквідовано кріпосне право, далеко не всі селяни з захопленням прийняли свободу. Деякі зі сльозами просили залишити їх жити під владою поміщика, «барина», бо вони так звикли. Звикли, що за ними хтось наглядає.

Та нащо нам ходити далеко, аж у 1861 рік, коли нещодавно у нас на Сході тисячі людей виходили на вулиці і кричали: «Путин, введи войска!» Може, щодо тисяч я перебільшив, але, якщо разом зібрати, то, напевно, таки не сотні. Було таке. Хоча тепер у Харкові ніхто цього не кричатиме, але які розмови ведуться на кухнях, важко сказати. Люди в СРСР, ніби худоба, звикали до стійла, де вони забезпечені, де їх годують — не досита, але таки годують, — їм не треба турбуватися про завтра. Їм і досі здається, що вони тоді жили *нормально*.

Голоси від учасників: *Стабільно.*

Архієпископ Ігор Ісіченко: От, власне, стабільно. Для частини церковного клиру це здавалося теж непоганим. Я був висвячений уже в 1993 році, і тих часів не пам'ятаю. В РПЦ я б напевне не висвячувався. Але священники, які служили в Московському Патріархаті, пригадують ті часи як часи, власне, стабільності. Один мій ровесник, який встиг висвятитися ще у 1989 році, перед тим одержував на світській посаді зарплату рублів 140. Батьки, мабуть, вам розповідали, що тоді 180 рублів — це була солідна зарплата, а після університету молодий спеціаліст міг розраховувати максимум на 120–140 рублів. Розповідали, нібито сам перший секретар обкому компартії одержував

250 рублів. Це вважалося багато, і більше нікому з бюджетників в області не дозволялося перевищувати цей максимум. Принаймні, легально. Так от, молоденький священник, прийшовши на службу, відразу одержує 1000 рублів. Тисячу! Ясно, що львівська міська парафія — це не якась там сільська східноукраїнська. Але з цього прикладу можна собі уявити загальний рівень забезпечення священників. Для пересічного батюшки, для якого свобода — лише абстрактне поняття, а розширення масштабів пастирського служіння — обтяжливий обов'язок, спогад про щедрі часи застою може сповнюватися ностальгією.

Крім того, державна опіка — це значить залучення до різного роду державних акцій. Навіть у Советському Союзі священники та єпископи використовувалися як агенти впливу під час різного роду міжнародних конференцій за мир, єкуменічних акцій тощо. Зараз тим більше, коли урізноманітнилися форми впливу на громадську думку. Богу дякувати, якимось на цих виборах я ще не зустрічав, щоб хтось із священників чи єпископів агітував за певного кандидата. Патріарх Філарет, вихованець старої школи, встиг піти на передвиборчий з'їзд Юлії Тимошенко, але там у своїй промові хвалив Петра Порошенка за Томос. Так що вийшло дипломатично.

Отже, є і цей канал впливу. Є й інші форми впливу на суспільну думку, в які залучається Церква. І в багатьох ситуаціях їй бракує мистецтва збереження власної незалежності й послідовності у відстоюванні євангельських цінностей. Я дуже покладав надії на те, що з падінням СРСР, коли Українська Автокефальна Православна Церква повертатиметься в Україну з діаспори, вона принесе з собою цей досвід. На жаль, на той час наша діаспора уже видихалася, там бракувало нових покликань, і приїздити в Україну, крім Патріарха Мстислава 1898 року народження, по суті, не було кому.

Легше було Греко-Католицькій Церкві, де ціла низка досвідчених єпископів і священників принесла з собою в посткомуністичну Україну досвід, якого тут гостро бракувало. Тому такі особистості, як владики Любомир Гузар, Софрон Мудрий, Борис Ґудзяк, отець Михайло Демид, низка інших

є цінністю для всієї християнської спільноти України, а не тільки для Української Греко-Католицької Церкви.

Православна Церква несе в собі ще одну слабкість — це релікти візантійства, релікти поєднання з владою. Власне кажучи, і розкол 1054 року, коли церква поділилася на Західну і Східну, які назвали себе Західна — Католицькою, тобто Вселенською, Східна — Православною, стався значною мірою через втручання влади і бажання візантійських імператорів зберегти свій вплив над колишніми грецькими колоніями на Апеннінському півострові, де правилося за візантійським обрядом і де вплив Константинополя зберігався дуже довго. З тих часів і досі, на жаль, у православних країнах розмежування Церкви і держави так і не відбулося. Навіть у Білорусії, де Лукашенко визнає себе «православним атеїстом». Румунія, Болгарія, Сербія, Македонія — країни, де Православна Церква охоплює своїм впливом більшість населення, — демонструють кожна свої спроби пошуку нової версії візантійської *симфонії* — співдії Церкви і влади. Хоча не скрізь Церква явно колаборує із владою. От, скажімо, при демократичних змінах у Сербії все ж таки Православна Церква виступила на підтримку опозиційного кандидата в Президенти Воїслава Коштуніці і допомогла йому прийти до влади.

Ми в Україні стоїмо нині на роздоріжжі. У нас своя, дуже не схожа на всі інші країни Європи, релігійна ситуація. Можна навіть припустити, що в нас релігійна ситуація найбільш здорова з усіх європейських країн. В усякому разі, в посткомуністичному світі (хай би як це дивувало нас з огляду на постійний комплекс меншовартості, виплеканий в українців століттями). Днів десять тому я був на семінарі тут, у Києві, який проводив Український католицький університет. Виступало двоє дуже відомих і авторитетних професорів із Вашингтона — Хосе Казанова і Шон Кейсі. І вони з подивом констатували, що в Європі немає жодного аналогу Всеукраїнській раді церков і релігійних організацій. Немає в жодній європейській державі досвіду настільки конструктивної співпраці різних релігійних організацій!

У нас він є. У нас є історичний досвід, якого немає ні в Росії, ні в Болгарії, ні в Румунії. Це досвід присутності

Православної Церкви у неправославній, але досить демократичній державі. Йдеться про т. зв. «Першу Річ Посполиту» XVI–XVIII ст. Ми з вами перебуваємо значною мірою під впливом хибних уявлень про цю державу. Зі сторінок «Тараса Бульби» Миколи Гоголя, та й багатьох пізніших творів патріотичних українських письменників нам здавна транслюється образ Речі Посполитої як тоталітарної держави, яка тільки і мріяла, як покатоличити українців і зробити їх поляками. Натомість Володимир Моренець як досвідчений полоніст може підтвердити, що у XVI — на початку XVII століття Річ Посполита була єдиною оазою в Європі, де існувала реальна багатоконфесійність. Її називали *Asylem Heretyków* — притулком для єретиків. А один польський історик, Януш Тазбір, назвав свою книжку про ранньомодерну польсько-литовську державу «*Państwo bez stosów*» — держава без вогнищ інквізиції.

Бо справді, тут не палали вогнища інквізиції, не практикувалося переслідування дисидентів. До речі, слово «дисидент» поширилося саме там. Так називали протестантів — тобто не католиків і не православних, людей, не належних до панівних конфесій. Можна було належати до кальвіністської або аріанської громади і займати в державі виборну посаду. Коли у Франції 24 серпня 1572 р. сталася кривава різанина Варфоломіївської ночі, у Речі Посполитій католицький король Стефан Баторій пригрозив французькому королеві: якщо далі застосовуватиметься насильство щодо протестантів, він збере ополчення і піде з військом у Францію на захист шляхтичів-гугенотів.

Наша національна свідомість формувалася в ті часи. Навіть коли українське козацтво входило у підпорядкування московському цареві, воно мало ілюзії, що і там збудує подібне суспільство, де житиме в порозумінні з росіянами, зберігаючи свою автономію. Ці ілюзії, звичайно, зруйнувалися дуже швидко, але вони існували. Церква формувалася саме за умов шляхетської демократії. Вибір унії за спосіб збереження своєї ідентичності без підпорядкування центрам, розташованим на території деспотичних держав (чи то Московського царства, чи Османської імперії) був значною мірою і цивілізаційним, а не лише конфесійним

вибором. Та повернімося до проблеми *Томосу* і того, наскільки він сприятиме партнерству Церкви зі владою.

Нещодавно Віктор Єленський у своєму виступі згадав, що за підсумками 2018 року у рейтингах пошукових систем в Україні три перші місця займали слова «біткоїн», «євробляха» і «Томос». Це позитивний чинник для усвідомлення ролі Церкви у суспільстві. Але коли суспільна увага концентрується на Церкві, це може породжувати різного роду недоречності. Уявляєте: всім журналістам в Україні відразу довелося писати на пекучу тему *Томосу*, а разом із тим — загалом на церковно-релігійні теми. Тоді як розуміються на цьому буквально кілька журналістів на всю Україну.

Припускаю, що колись зберуть усі чудернацькі речі, які писалися і оприлюднювалися в українській пресі в період «*томосоманії*». Буде над чим посміятися! Так, позаминулого тижня в одному київському журналі надрукували захоплену репліку про отця Георгія Коваленка: мовляв, от вам перший священник, який скинув рясу і камілавку та й почав ходити у світському одязі. Люди добрі, священники поза церквою так ходять з давніх-давен! Після більшовицької окупації взагалі стало небезпечно ходити в священничому одязі поза церквою. А в міському транспорті це ще й дуже незручно. Я сам на університетські заняття ніколи не вбираюся в рясу чи клобук. Викликом нині швидше буде поява між людьми священника в рясі, ніж у світському вбранні. Де ж тут сенсація?

Та й коли про сам *Томос* бралися писати ласі до сенсацій журналісти, це часом бувало шкідливим, або навіть небезпечним. Чому? Бо про *Томос* писали як про панацею від усіх проблем. От, мовляв, Україна здобуде *Томос* і відразу звільниться від російського впливу. Вона стане духовно вільною і міцною. Це самообман. Так само, як 28 років тому було самообманом говорити, буцімто щойно Україна вийде з *Советського Союзу*, вона почне економічно процвітати. Не сталося цього. І не могло, напевно, статися. А тоді була така ілюзія. Мабуть, і на референдумі про незалежність українці проголосували б дещо інакше, якби 1 грудня 1991 року не вірили, що *Советський Союз* нас грабує, і ми житимемо

краще, коли вийдемо з нього. Ні, патріотична частина нації, безперечно, голосувала б за незалежність, але чи вона б перемогла на референдумі — ось питання.

Томос — це важливий чинник здобуття самоврядування Церкви, але це тільки зовнішнє підтвердження самоврядування. У нашого незабутнього Патріарха Мстислава — того, який мене і благословляв на шлях священнослужіння, нашого земляка, полтавчанина, довголітнього лідера українського православного зарубіжжя, — була одна улюблена фраза. Він часто повторював: «Визнайте самі себе, і тоді всі інші вас визнають». Доки люди самі себе не визнають, доки не шануватимуть власну ідентичність, інші не ставитимуться до них із повагою. Євген Сверстюк любив цитувати слова з російського перекладу комуністичного гімну «Інтернаціонал»: «Кто был ничем, тот станет всем». Він завжди доповнював: «*Кто был ничем, той ничем і залишиться*». Нікчема не може стати «всем». А я пам'ятаю одного церковного лідера провладної орієнтації, який повторював: «Без визнання канонічними ми — ніщо, ми — сміття». Ось так...

Здорове усвідомлення власної ідентичності, самостійність у діях, власний вибір — це те, чого, на мою думку, бракувало в процесах поєднання УПЦ КП і УАПЦ та здобутті Томоса, які позначали минулий рік. Я в чомусь розумію президента Петра Порошенка, коли він повністю узяв ініціативу в свої руки, почав їздити до Константинополя, посилав міністра закордонних справ відвідувати інші помісні православні церкви, і пробував використати політичні важелі для узгодження з ними свого проекту. Зрештою, було укладено безпрецедентну угоду Константинопольського Патріарха з українською державою. Днями острозький релігієзнавець Андрій Смирнов опублікував її текст. Я не зустрічав, щоб якась із держав укладала з Патріархом угоду. Там нічого шкідливого або принизливого для держави немає, але сам факт появи угоди дивує і привертає увагу. Так само, як дивували клопотання про надання Томоса, що направлялися від імені Президента, Верховної Ради. Вже потім єпископів УПЦ КП і УАПЦ викликали на Банкову, давали їм заздалегідь підготований лист, який і відправляли до Стамбулу.

Очевидно, що це якась обернена перспектива. Коли людей перетворюють на маріонеток, когось із них це влаштовує. Можливо, певну категорію задовольняє роль таких собі маленьких людей, за яких усе вирішують старші. Але навряд чи від цих людей можна сподіватися, що вони стануть духовними провідниками, тим паче моральними авторитетами. На цьому тлі хотілося б відзначити унікальну роль Константинопольського Патріарха Варфоломея в процесі унормування церковного життя в Україні. Слід сказати, що Патріарх є дуже світлою особистістю. Вихованець Папського Орієнтального інституту в Римі, відкритий до широких екуменічних контактів, він здобув міжнародний авторитет боротьбою за захист природного середовища. Його навіть називають за це «зеленим патріархом». Коли політичні еліти України вдалися до нього зі своїми проектами одержання Томоса, Патріарх спробував ввести їхні ініціативи в продуктивне церковне річище. Він запропонував свої умови, нетотожні задумам УПЦ Київського Патріархату й президентської адміністрації. Ці умови закріплюють і сам Томос, і статут Православної Церкви України, підготований на Фанарі, в патріаршій резиденції в Стамбулі.

Що б я відзначив там як найцінніше? Посилення соборних засад Церкви. Чим східна модель Церкви відрізняється від західної? Умовно скажемо, грецька від латинської? Тим, що на Сході вищим органом Церкви є собор, тобто загальні збори єпископів, а для Церкви київської, української традиції — ще й священників та мирян. В Українській Церкві ці соборні засади були особливо розвинені. Це нам допомагало зберегтися в ті часи, коли Церква не була державною, бо взагалі ми не мали своєї держави. Тоді найважливіші справи вирішувала громада. В Україні навіть існувала традиція, якої я не зустрічав в інших країнах, коли громада сама обирала кандидата на священника, направляла його на навчання, потім на висвяту і тоді приймала до себе за настоятеля церкви. Так існувало аж до XIX століття. Зміна культурної традиції на місцях описується у цікавому й пізнавальному творі Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки». І. Нечуй-Левицький описує ситуацію, коли

в церковне життя вривається нове покоління духовенства, чуже традиції попередників. Він же, зрештою, і в романі «Хмари» пише про щось подібне.

Церква — ієрархічна інституція. На чолі Церкви стоїть єпископат, а очолює її предстоятель. Однак у Православній Церкві предстоятель не має духовної влади, вищої за інших єпископів. Якщо суворо триматися церковного уставу, коли патріарх приїждить у чиюсь єпархію, то очолювати службу мав би не він, а єпископ цієї єпархії. На практиці так не буває, все одно службу очолює патріарх, але за ідеєю він мав би визнати пріоритет місцевого архієрея.

У Католицькій Церкві статус Папи Римського є вищим за статус собору, не кажучи про вищість його духовної влади за звичайну єпископську. Парадоксально, але московська модель устрою Православної Церкви в цьому сенсі ближча якраз до католицької концепції ієрархічності, бо й там, у Росії, патріарх фактично стоїть на сходинку вище за інших єпископів. І авторитарна модель управління Московського Патріархату впливає на українську православну спільноту, досі ще нездатну зійти з орбіти московського зразка.

Крім того, в церкві існує небезпека клерикалізації. Для нас усіх поняття «церква» ототожнюється із поняттям клиру — священства. Синодальний період існування Російської Церкви, що настав за часів Петра I, деформував це поняття, відірвав людину від церковної спільноти, зруйнував сформоване в Київській митрополії поняття парафії. Є в українській мові це слово: «парафія». Як його перекласти російською мовою?

Коментар учасника: *Приход.*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: А чи це одне й те саме? Наш незабутній патріарх Димитрій завжди, коли молився на богослужінні, то при поминанні вживав формулу: «Парафіян і прихожан святого храму цього». Тобто і тих, хто *належить* до парафії, і тих, хто *тільки приходить* на службу, епізодично з'являється, але не бере регулярної участі в парафіяльному житті. Як ось один мій земляк, харків'янин, котрий, нещодавно зустрівши мене біля метро, радісно сказав: «О, я теж

до вашої парафії належу. Я минулого року на Великдень приходив до вас у церкву».

Коментар учасника: *Як не прийду, то в церкві співають «Христос воскрес!»*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: От, власне, власне... Часто й тепер, коли церква почала відроджуватися, доводиться зустрічатися з такою психологією. Мовляв, хай нам збудують церкву, пришлють священника, виділять йому житло, забезпечать його платнею, а потім ми подивимося, чи ходити нам до церкви, чи ні.

Галичина була у складі ССРСР не так довго, і практично не була в Російській імперії (за винятком кількамісячної окупації). Так ось там, тільки-но почала відроджуватися церква, люди самі гуртувалися, збирали гроші, будували церкви. Добре, що в 1990-х роках це було дешевше, ніж сьогодні, набагато дешевше. Самі люди запрошували священника й утримували його, домовляючись, які кошти кожен вносить щомісяця. Наша церква в діаспорі скрізь розраховує тільки на себе і утримує священника своїм коштом. На жаль, в Україні такої практики бракує. Донедавна навіть заборонялося вносити в статuti церковних громад пункт про членські внески парафіян, бо тоді нібито громада могла бути віднесеною до категорії прибуткових організацій.

Тут виринає ще одна проблема. Соборність церкви корелюється з ключовою для нас усіх проблемою людської гідності. Що таке Революція Гідності? Це не подія, яка відбулася десь на межі 2013–2014 років. Це процес, який розпочався, коли Євромайдан був розігнаний 30 листопада 2013 року, і який триває досі. Він наразі не завершений. Завершення його ми можемо тільки прискорювати. Церква може і мусить вносити до цього свій внесок, формуючи у своїх парафіян почуття людської гідності. В цьому унікальність місії Церкви тут у нас, в Україні. Для сучасної західної цивілізації більшою проблемою є подолання людського індивідуалізму. В посткомуністичному ж світі ми маємо дбати про формування людської гідності.

У мене чимало знайомих, які десь раз на рік або й пару разів на рік їздять на Захід. Не для того, щоб десь відпочити,

а просто аби побути в іншій країні, в іншій цивілізації. Там, де не треба бігти поперед інших сідати в автобус, розштовхуючи інших ліктями. Там, де тобі відчиняють двері, запросять «проходьте», де перед тобою вибачаться. Там, де водії не будуть із правого ряду робити лівий поворот на вулиці, підрізаючи тебе своєю машиною, і т. д. Це те, чого нам бракує. А в самій ідеї християнства, у самій біблійній цивілізації це закладено з перших рядків. Припускаю, що Біблію читали не всі, але, принаймні, про початок Біблії, про Книгу Буття, про шість днів творіння чули всі, правда? Як Бог створив людину? На свій образ і подобу. Тобто Бог творить людину, даючи їй право творити, роблячи її своїм співтворцем, підносячи до власної гідності. Але для цього людина має бути вільною. Де ж мірило почуття власної гідності? Пошана до гідності іншої людини. Вміння коректно, терпляче ставитися один до одного. Навчати цього — частина місії Церкви, але водночас це й школа, яку проходить сама Церква.

Мирянинові в цій школі треба навчитися долати спокусу бути *бабушкою*, яка стоїть біля входу до церкви й осмикує кожного, хто заходить без хустки або без спідниці. Бо це не священники роблять. Це роблять самодіяльні ревнителі устоїв, які знаходяться у кожній парафії. І або ми їх поставимо на місце, або вони перетворять на приниження кожен прихід нових парафіян до храму. Школа гідності полягає у навчанні один одного поваги до особистості свого ближнього — чи то священника, чи мирянина. Будь-кого іншого, без різниці суспільного статусу. І з пошаною ставитися до цієї людини. Ось це є одна з пріоритетних місій Церкви в Україні.

Коли кажуть про державотворчу місію церкви, то до цієї риторики треба ставитися обережно. Творити державу мають відповідні до цього інституції, Церква ж творить людину, здатну будувати цю державу, здатну бути вільною. Тут варто згадати проблему нашої обрядової традиції. Східна Церква надзвичайно цінує свій обряд. У цьому наша сила й важлива ознака нашої ідентичності. Церква має сформований богослужбовий обряд, який дає людині модель спілкування з Богом. Але ані Церква, ні виконувані в ній обряди не є метою християнина. Церковний обряд є засобом,

знаряддям для спасіння. Метою ж кожної людини є спасіння душі. Церква дається нам за шлях. Христос говорив про себе: *«Я дорога, і правда, і життя»* (Ін. 14:6). А тому обряд не повинен бути обтяжливим і, найголовніше, не бути самодостатнім. Він провадить нас дорогою спасіння, але є елементом земної реальності, а не майбутнього Небесного Царства.

Якби ви знали, скільки мені доводилося полемізувати з деякими ревнителями обряду, які вважали, що головне — вичитати на службі все, що тільки написано в уставі, нічого не скорочуючи! Хоча пересічні парафіяни часто далеко не все розуміють і не пропускають цих слів крізь своє серце. Служба Божа має бути прозорою, зрозумілою. Ні, це не означає довільних скорочень і обрядових реформ. Але вона має всіх нас залучати до богослужіння. Я любив служити в Галичині, хоч сам із діда-прадіда зі Східної України. Але треба визнати, що Галичина дає нам чудовий приклад того, що ми втратили на Сході: спільної молитви парафіяльної громади. У нас майже завжди на службі співає хор. У Галичині ж співають усі люди. Так само на Закарпатті. Мені не траплялося бувати в храмах на Буковині, але сподіваюся, що там теж так. Це відповідає приписам богослужбових книг, у яких зазначено, що відповідають священникові «Люди». «Люди», а не «Хор»! За своєю структурою богослужіння являє собою діалог, що провадиться між священником і парафіяльною спільнотою. Ми всі на богослужінні стаємо учасниками спільної розмови з Богом. Ми всі перетворюємося на хор, у якого є диригент, є соліст, але всі члени хору складають одну спільноту. Саме так молитва привчає нас бути разом. Бо ж і Христос казав: *«Де двоє або троє зберуться в ім'я Моє, там і Я серед них!»* (Мт. 18:20).

Наша молитва має бути не лише спільна, а й зрозуміла, розбірлива. Ще й досі існує проблема мови богослужіння, довкола якої час від часу виникають безглузді суперечки. Давно-давно, коли рівноапостольні Кирило і Мефодій творили церковнослов'янську мову, їм протистояла т. зв. «тримовна єресь». Прихильники цієї єресі вимагали заборонити слов'янські богослужіння на підставі того, нібито служити Богові можна тільки трьома мовами:

латиною, грецькою і єврейською. Тими, якими було написано на хресті Господнім «Ісус Назарянин, Цар юдеїв!» (Ін. 19:19). Напевне, Кирило і Мефодій були б приголомшені, довідавшись, що так само говоритимуть про церковнослов'янську мову — можна служити Богові тільки нею, бо національних мов Бог не розуміє. Бог не розуміє! Чи є більший абсурд? Мова богослужіння має бути зрозумілою, прийнятною, але справді певною мірою дистанційованою від повсякденної мови.

До питання мови долучається проблема календаря. Перед кожним Різдвом починаються дискусії про різницю в даті відзначення свята між календарями «православним» і «католицьким». Або навіть про «католицьке» Різдво 25 грудня і «православне» 7 січня. Не існує «православного» й «католицького» календаря. За яким календарем живе Православна Церква в Україні? Як називається цей календар?

Коментар учасника: *Юліанський.*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Юліанський. На честь кого? Юлія Цезаря. Юлій Цезар був православним? Само собою, він не був християнином, не міг бути. Отже, ми живемо ще за тим язичницьким, давньоримським календарем, у який закралася астрономічна помилка. Вона розрослася до XVI століття до 10 днів. Зараз ця помилка зросла вже до 13 днів, і її вже давно треба виправити. Проблема в тому, як її виправити безболісно. Ще 1923 року Всеправославний конгрес ухвалив змінити календар. І грецькі церкви протягом 1923–1924 років перейшли на новий календар. Згодом за ними пішли румуни й болгари. Спробуй-но тепер перевести на григоріанський календар українські громади! Вже були такі спроби. До речі, Російська Православна Церква 1923 року була перейшла на новий стиль. Зараз про це майже не згадують, але патріарх Тихон вже запровадив новий календар. Почалися масові обурення, протести, і за 24 дні патріарший указ було — не скасовано, ні! — відкладено. Навіть лунав новий указ: «Повсюдне обов'язкове введення нового стилю у церковний вжиток тимчасово відкласти». І ось це «тимчасово відкласти» триває майже сотню років.

Коли я був у владики Бориса Ґудзяка в Паризькій єпархії, там розглядалося питання про те, чи переходити на новий стиль, чи ні. Бо, уявіть собі, як невеличким парафіям у Нідерландах, Швейцарії, Франції, в латинському обрядовому оточенні не просто святкувати те саме Різдво окремо, за своїм календарем! З цих міркувань у Північній і Південній Америці, в Італії греко-католицькі громади здавна користуються новим календарем. Фактично нині можна говорити тільки про дві головні перешкоди в переході на новий календар: брак порозуміння між Церквами в Україні та низька релігійна культура церковних громад. Календарна реформа потребує вдумливості, поміркованості і скоординованості дій.

Варто б згадати ще проблему церковної правової культури, про яку ми мало говоримо і яка стосується поваги до канонічного права та необхідності виконання церковних канонів і державних законів самими священниками. У YouTube давно стали популярними епізоди із затриманням священників або навіть єпископів патрульною поліцією, із колоритними діалогами священнослужителів з поліцейськими. У більшості випадків порушників правил дорожнього руху в рясах донедавна рятувала забобонність наших міліціонерів, працівників ДАІ, бо вони просто боялися зупиняти священника. Як правило, відпускали. Релігійні це мотиви, чи ні — інша річ.

Коментар учасника: *Лякали тим, що «запечатують».*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Був один такий епізод. Мені переповідали історію, коли ДАІ зупинило одного священника з Черкащини. А він вийшов із машини, нахилився і щось збирає рукою:

— Я ось зараз землю запечатаю, — каже, — і вас відспіваю.

То вже ті, хто його зупинив, налякалися не на жарт і відпустили. Хоча в церкві такими речами не жартують, і шкода від подібних забобонних обрядів була б самому священникові, а не тим, кому він погрожував.

Отже, священникам до певної міри потурали. Та коли владика Любомир Гузар став єпископом-помічником Львівської

єпархії, він звернувся до начальника львівського ДАІ із листом, де прохав: кожного священика, якого вони затримують, штрафувати безоглядно до сану і передавати його особову справу у єпархіальне управління (курію) для церковного покарання. Оце, гадаю, і є правильний підхід, який формує правове почуття у священнослужителів. Потурання слабкостям священиків нічого доброго не дає ані церкві, ні суспільству. Прикладів цього чимало.

Те, що вам найближче і на чому я найменше розуміюся, — це економічна діяльність Церкви. Відкрию вам невеличкий секрет. Із Союзів Союзу Церква (Російська Православна Церква) вийшла, мабуть, найбільш готова до комерційної діяльності в тіні. Як *цеховики* старих часів. Чому? Церква не мала в СРСР прав юридичної особи. Формально вона не мала права володіти коштами й майном, займатися господарчою діяльністю. Але вона мала гроші, і непогані, вона мала будинки, вона провадила господарчу діяльність. Це все треба було якось забезпечувати і обліковувати.

Після падіння комунізму спроби ввести релігійні організації у нові господарчі стосунки були не дуже вдалими. Хоч у суспільній свідомості закріпилася ілюзія про те, що всі *попи* — багатії, живуть у розкоші, їздять на дорогих іномарках. І мені доводилося теж вислуховувати таке на свою адресу. Незручно полемізувати, посилаючись на свій приклад дуже скромного життя в однокімнатній квартирі без автомобіля. Очевидно, що мій приклад не характерний. Але я знаю дуже багато прикладів священиків, і це більшість священиків, які ледве-ледве зводять кінці з кінцями.

Ось вам звичайний парафіяльний священик у селі, особливо десь на Півдні чи Сході України, де на недільній службі 10–15 бабусь. Його літні парафіянки самі не знають, як заплатити за газ, як дотягти до нової пенсії. Порахуймо, скільки вони можуть собі дозволити пожертвувати на храм. Хай їх буде 15 чоловік, хай правиться 4 неділі на місяць. Нехай парафіянки жертвують по 10 гривень. Скільки це буде? 600 гривень? А треба заплатити за опалення церкви, за електрику, дати хоч мінімальну платню сторожеві. І добре, якщо

трохи залишитися священикові. Щоб він одержав у майбутньому пенсію, йому часом записують мінімальну зарплату. Реальну ж зарплату йому навіть не завжди виплачують. Мої родичі поїхали до одного священика десь у Таврії. І повернулися нажахані. У хаті півкімнати займає стара піч, 90-річна мати мешкає в колишніх сінях. Їсти майже нічого, в церкву люди зовсім мало ходять. Є побита стара машина, яку немає чим заправити.

Напевно, це не зовсім характерна ситуація. Можливо, в ряді випадків інакше. Є низка священиків, які успішно займаються різними комерційними справами поза церквою, за рахунок цього живуть і тим самим дискредитують Церкву. Але тут якраз і виникає необхідність нормального, неагресивного державного контролю за підприємницькою позацерковною діяльністю. Це вимагає коректності сторін. І церковної — що не завжди вдається. Але тим більше державних і комерційних інституцій, податкових органів. З їхнього ж боку стосунки з церковними установами часом виходять на рівень банального рекету. В харківській Свято-Дмитрівській парафії мушили відмовитися від газового опалення після того, як громаду присилювали спершу міняти лічильник, а потім — виготовляти під новий лічильник новий коштовний проект постачання газом. Тим часом минула зима й потреба опалення відпала. Черниці з кармелітського монастиря в Покотилівці розповідали, що й вони пережили подібний принизливий процес.

Запитання від учасників: Скажіть, будь ласка, а Томос, як Ви вважаєте, був потрібен нам чи ні? Чи він змінив щось для суспільства?

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Я вже сказав, що одну корисну річ він зробив. Він привернув увагу суспільства до церковних справ. З другого боку, це врівноважалося тим, що він посіяв у суспільстві ілюзії легкого розв'язання церковних проблем. Він створив небезпеку одержавлення Церкви. Бо та Церква, яка виникла під опікою держави, поки що продовжує перебувати під її захистом. Створення ПЦУ й перехід до неї парафій УАПЦ та УПЦ-МП здійснюється за гіркими

прикладами колективізації. Ви вже навряд чи читали такого класичного твору радянської літератури, як «Піднята цілина» Михайла Шолохова, а у нього там це яскраво описано. Щось подібне здійснюється і при переходах до ПЦУ.

У ряді випадків хитріші обласні адміністрації роблять відписки — так, як це завжди робилося в СРСР. Річ у тім, що протягом попередніх років повідкривалися десятки каплиць — при лікарнях, тюрмах, військових частинах, навчальних закладах. Поки була влада Леоніда Кучми чи Віктора Януковича, ці каплиці на Сході України числилися за Московським патріархатом, тепер переводяться в ПЦУ. А потім звітується до Києва, що та чи та парафія долучилася до нової Церкви — хоча насправді постійних парафій при каплицях і не було. Але в деяких випадках зміна юрисдикції проходить досить драматично, супроводжується конфліктами і внутрішнім поділом парафій. При цьому виникає ще одне фундаментальне питання: захист прав релігійної меншини. Бо, коли парафія ділиться при переході до іншої юрисдикції, права тієї частини громади, яка не приєдналася до більшості, мали б також бути забезпечені. Цього ж не дотримуються...

Найголовніший політичний здобуток — Томос — став виразним сигналом до відходу від Московського патріархату. Він поки що майже не спрацював. Бо що таке ці 500 парафій, порівняно із 10 000 парафій Московського патріархату? Це дуже небагато. У цьому сенсі історія з Томосом засвідчила слабкість Президентської адміністрації. Вона не змогла скористатися адмінресурсом, хоча спонукала регіональні адміністрації до стимулювання переведення громад у ПЦУ. Безперечним позитивним ефектом *Томоса* є зняття з Української Церкви найосновнішого закиду — в її неканонічності. Все, немає підстав для цього закиду! Найвищий авторитет у православному світі — Константинопольський патріарх — визнав її канонічною. Всі свячення теж визнаються канонічними. Хоч я не належу до ПЦУ, але митрополита Макарія, колишнього предстоятеля УАПЦ, висвячував я. Оскільки ж його сан визнано за канонічний, то так само канонічними визнаються учасники його рукоположення й саме рукоположення в єпископи. От за це ми всі, українці,

а не тільки частина нації, належна до ПЦУ, повинні бути щиро вдячні Патріархові Варфоломею.

Чи створюється з проголошенням ПЦУ щось здорове? Це залежить від багатьох чинників. На жаль, поки що вони не спрацьовують. Наразі цей процес іде сумнівною стежкою виокремлення в Церкві київської традиції протегованого державою сегмента. Особливо брутално це засвідчила ганебна історія із проголошеною загальноукраїнською прощеною УГКЦ до Святої Софії Київської на 7 квітня — день Благовіщення Пресвятої Богородиці. Блокування відправи Греко-Католицької Церкви в Софії Київській єпископатом ПЦУ за підтримки президентської адміністрації зруйнувало дуже багато надій, які покладалися на ПЦУ як Церкву, здатну провадити міжконфесійний діалог. Вона не склала свого першого іспиту на екуменізм. Як воно далі буде? Подивимось. Але наразі я б утримався від надмірного оптимізму.

Є ще кілька тривожних симптомів. Константинопольський патріарх застеріг, що майбутній статус ПЦУ залежатиме від дотримання прийнятих нею на себе зобов'язань. Перше вже було порушено тим, що замість наданої Томосом назви «Православна Церква України» було зареєстровано «Українську Православну Церкву — Православну Церкву України». Мета зрозуміла, політична: перебрати закріплену за Московським Патріархатом назву «Українська Православна Церква». Але, все ж таки, це порушення Томоса. Друге — це парафії за кордоном. Київський патріархат мав парафії в багатьох країнах, включаючи Росію. За Томосом у жодній іншій країні, крім України, ПЦУ не може мати своїх парафій. Як тепер буде з цим? Я досі не чув про переведення зарубіжних парафій у юрисдикцію місцевих структур Константинопольської Церкви або тамтешніх Помісних Церков.

Запитання від учасників: *Це дуже технічні правила, народ у цьому не розбирається. У мене, наприклад, друг, такий великий атеїст, і каже: «О! Томос, у нас буде Томос!» Я маю на увазі, що в народі? Чи Ви відчуваєте патріотичне піднесення народу через такі речі?*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Я б цей патріотичний народ ізолював від церковних справ, хай він туди не втручається. Певна категорія тих, хто підтримував Томос у соціальних мережах, ідентифікувала себе як «атеїсти Київського Патріархату». Користі від їхньої підтримки мінімум, але вони створюють нездоровий ажіотаж. Утворення Церкви — це таки церковна справа. Треба всім дотримуватися принципу відокремлення Церкви від держави.

Коментар учасників: *Хотів посперечатися стосовно 52 мільйонів, але якось уже розхотів. 52 мільйони. 27 повних років незалежності України. Вийшло 1 900 000 у рік, потім я їх поділив на 12, і вийшло 160 000 у місяць, потім поділив на 24 області, і вийшло 6 600 у день... на область, так. І я поділив це на 22 робочі дні, не скажу вже, чому саме...*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: І що, у Вас вийшла надто велика цифра, так?

Учасник: *І вийшло 300 ненароджених діток у день на область. Потім я переніс усе це на Черкаську область, на Черкаси, на міста і села області і розумію, що, на жаль, ця цифра реальна...*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: От що страшно... Мене колись захоплювало, коли починали говорити, що Україна — християнська держава. От, мовляв, ми не такі, як Західна Європа, ми християнська держава. Але що ж виходить? Ми займаємо перше місце в Європі по абортах! Яка це християнська держава? Це щось зовсім інше. З одного боку, ніби статистично у нас 70 % православних, а з другого — ось такі жахіття, які людина церковна не може допустити. Хоча, не зациклюймося на цій цифрі. Як ви помітили, я кілька разів перестеріг, що я сам її не визначав. Я взяв її із непевного електронного джерела, що й зауважив. На це джерело покладатися не можна. Тому це більш ніж умовна цифра. Але те, що в нас дуже високі цифри і розлучень, і абортів, це однозначно.

Запитання від учасників: *З приводу того, що людей відділяє від церковних справ у питаннях Томоса і становлення незалежної української Церкви, людей, котрі є атеїстами при Київському патріархаті, так би мовити. А ще ж — Московська Церква, Кремль, так вони діють у власних інтересах, б'ють по українській Церкві з різних боків. Чому люди не навчаться говорити, що це суто церковна справа, в яку не варто втручатися стороннім?*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Пане Дмитре, тут, може, сказано занадто категорично. Сприяти Церкві може кожен. Кожен атеїст може прийти і дати на церкву пожертву, і церква буде за це тільки вдячна. Я не бачив, щоб хтось відмовився від цього. Так само допомога у перемовинах, у поїздках до Константинополя цілком схвальна. Це річ, яку б робила кожна держава. Думаю, що нема на світі жодної атеїстичної держави, яка б не сприяла вивільненню Церкви з-під ідеологічного впливу стратегічних противників. Адже тут ідеться про національну безпеку, а не духовне життя. Інша річ, кому належить ініціатива у перемовинах із Церквою-Матір'ю. Та й поїздки з Томосом по всій Україні в передвиборчий час — це перегин, ви погоджуєтесь? Так само, як і демонстрування присутності президента скрізь, де вирішувалися церковні справи, причому в перших рядах. Це також не дуже сумісно з моїм уявленням про роль мирянина у Православній Церкві. Для державного діяча в таких випадках було б набагато виграшніше продемонструвати скромну жертвовність.

Рівень втручання державних високопосадовців у церковне життя ставить перед нами фундаментальну проблему: яку все-таки державу ми хочемо мати? Росію номер два з українською мовою спілкування? Бо ж це в путінській Росії президент об'єднує церкви. Чи, може, все-таки іншу, європейську демократичну державу, яка відрізняється в усьому від путінської Росії? Так тоді треба вчитися коректних стосунків із Церквою в досвідчених західних демократіях.

Учасник: *Але ж перехід до власної Церкви не може відбуватися ось так, сам по собі?*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Та він відбувається уже дуже-дуже довго. Відхід від Московського Патріархату розпочався 19 серпня 1989 р. й триває досі. Але він був спонтанним.

Учасник: *Але ж іде війна!*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Безперечно, війна вимагає рішучої та ефективної протидії ворогові. Але у наших політтехнологів, особливо у привладних, дуже вузька палітра пошуку зброї в гібридній війні. Війну не можна виграти наслідуванням противника. Тут потрібна винахідливість. Винахідливість, несподіваність, інакшість. І якраз цього мені бракує в церковній політиці нашої адміністрації. Якщо Путін об'єднує Російську Православну Церкву Московського Патріархату з Російською Православною Церквою за рубежом, то повторювати цю модель в Україні — виглядає, як плагіат. А ще ж зауважмо не помічений прихильниками Томосу нюанс: новоутворена ПЦУ адміністративно відмежувалася від українських православних церков у країнах поселення українців. Ми губимо зв'язок із українською православною діаспорою! Нагадаю у цьому зв'язку ще одну Господню пораду: *«Будьте мудрі, як змії, і невинні, як голуби»* (Мт. 10:16). Христос не говорить, що треба бути підступним. Він вживає образ змія у тому розумінні, який сформувався в античній близькосхідній символіці — як символ вищої божественної і царської мудрості.

Запитання від учасників: *Скажіть, Владико, коли Ви кажете «спасіння душі», то що Ви маєте на увазі?*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Йдеться про здобуття собі вічного життя. Людина призначена до вічного життя. Адам і Єва до гріхопадіння перебували у спілкуванні з Богом. Книга Буття описує їхній життєвий простір як *«рай у Едемі на сході»* (Бут. 2:8). Для здобуття цього права, права на вічне життя у спілкуванні з Богом, яке людині було дароване при її створенні, ми повинні подолати свої гріховні схильності, свої вади. Людині самій, як виявилось, це неможливо. Але Христос для того і прийшов, аби дати нам приклад подолання гріховної природи й допомогти в цьому. Чому Він називається Спасителем?

Тому, що став співучасником у справі нашого особистого спасіння. Він визначив модель життя, відкриту в перспективу вічності. Я не випадково навів був оці Його слова: «*Я є дорога, і правда, і життя!*» (Ін. 14:6). Христос прийшов до нас, щоб показати дорогу, якою ми можемо йти через земні випробування до вічності, щоб реалізувати дане нам право непідвладності смерті. Євангеліє дає нам дорожню карту цього руху. А жити за Євангелієм і допомагає церковна спільнота, яка була нам залишена Христом як супровід і підтримка на шляху спасіння. Бути в Церкві — означає бути у спілкуванні з Христом, виконувати Його настанови (заповіді). Це те, що ми можемо зробити для здійснення свого права на спасіння душі.

Учасник: *Душа може бути і не порятована?*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Так.

Учасник: *Непорятована душа, вона що, припиняє існування?*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Ні, вона приречена на страждання.

Учасник: *Тобто можна сказати, що спасіння душі — це втеча від страждання, так?*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Ну, якщо інтерпретувати мовою буддизму — певною мірою так. Тільки не втеча від страждань у дочасному житті, а забезпечення собі майбутнього безжурного життя після тілесної смерті.

Запитання від учасників: *Ну, а як же бути з католиками, хіба можна говорити про об'єднання з ними?*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Поділ Церкви на східну й західну, грецьку й латинську, не є ані споконвічним, ані довічним. Самі терміни, якими позначають себе дві гілки християнства, несуть у собі знак принципової єдності. Слово «православ'є» — це спроба перекладу церковнослов'янською

мовою грецького слова «*ὀρθοδοξία*», що означає «пряма думка», «правильне вчення», «правовірність». Тобто «православними» називають себе ті, хто «правильно славить Христа». Це слово поширилося після VII Вселенського Собору 787 р., на якому було подолано небезпечну єресь іконоборництва. Наступна неділя, перша неділя Великого Посту (2019 р. — 17 березня), — це Неділя православ'я або *Торжества православ'я*. В цей день згадується остаточне відновлення шанування ікон 843 р., яке нібито припало саме на першу неділю Великого посту. Ті, хто шанує ікони, хто дотримується вчення семи Вселенських Соборів, і називають себе православними. Якщо ви прийдете на богослужіння в будь-яку Греко-Католицьку Церкву в Києві, то ви скрізь почуєте на богослужіннях звернені до присутніх слова: «*Всіх вас, православних християн, нехай пом'яне Господь Бог у царстві своїм*». Отже, і в Греко-Католицькій Церкві вірні визнають себе православними.

Учасник: *Але ж католики...*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Грецьке слово «*καθολικός*» насправді означає «соборний», «загальний», «всесвітній». Всі християни вживають це слово при виголошенні Символу віри. Тільки ми перекладаємо його як «соборна»: «В єдину, святу, соборну й апостольську Церкву». В оригіналі це звучить: «*Εἰς μίαν, Ἀγίαν, Καθολικὴν καὶ Ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν*». Російська Православна Церква до більшовицького перевороту часом називала себе «Православної Кафолической Восточной Греко-Российской Церковью». Тільки що літера «θ» (тета або фіта) передавалася звуком [ф], а не [т]. Отже, саме слово «католицький» також стосується всієї Християнської Церкви й несе в собі екуменічний зміст.

Запитання від учасників: *Ось поняття «гріх», покара за гріх і Божий гнів. Чи можливий Божий гнів, адже Бог — любов.*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Це стосується однієї з найбільш складних, я б навіть сказав, казуїстично заплутаних

проблем у богослов'ї — *теодіцеї*, вчення, що прагне узгодити наявність у світі зла з мудрістю й безмежною добротою Творця. Гріх — це порушення заповідей. Це випадки, коли ми діємо всупереч Богові. Ми самі, бо ми наділені свободою вибору. Власне, заповіді — це те, що залишено нам Богом як поради й перестороги. Дитині не завжди треба розуміти почуті від батьків поради про те, як для неї буде краще. Часом ми самі серцем відчуваємо, що б мати хотіла від нас і чим би ми її засмутили. Так само часто наша совість нам підказує, що добре, а що ні. Але покладатися на неї часом небезпечно, і для цього якраз і залишені такі вербалізовані поради, втілені в певний дискус. Підказки. Кожна заповідь є підказкою.

Що ж до Божого гніву, то це одна з метафор, які вживають для того, щоб надати абстрактним поняттям образного вигляду. Бога ніхто не може бачити. Бог не має видимого вигляду, Він нематеріальний. Будь-які вислови на кшталт «Божий гнів» — це переклад певних понять зрозумілою для нас мовою. Ми персоніфікуємо Бога, приписуємо йому людські відчуття, аби уявити поняття, які для нас не вкладаються у звичне для людини коло словесних образів.

Репліка від учасників: *Ось, наприклад, місіонерська діяльність: як пояснити, що Бог — любов?*

Архиспископ Ігор Ісіченко: Чим Біблія завжди захоплює? Особливо Євангеліє? Тим, що вона дуже проста, дуже просто написана. Деяких людей, особливо однобічно освічених, відштовхує позірно примітивний стиль біблійних пояснень. Їм здається, що для опису внутрішнього світу людини необхідні складні, заплутані конструкції, особлива термінологія. А тут — що? Все ясно. Але якраз оці ясність, прозорість, забезпечують однакове розуміння Святого Письма як дві тисячі років тому, так і тепер. Прозорість, ясність є свідченням понадчасовості, трансцендентності біблійного слова. Звісно, Біблія розрахована не лише на інтелектуально розвинених людей. Христос оточив себе звичайними, простими людьми, а не представниками еліт. Серед них бачимо риба-лок, селян із Галилеї. Вони й стають гідними посередниками

для сповіщення світові Божого слова. Світові в усьому його людському розмаїтті.

Віктор Оксенюк: *На завершення нашої зустрічі і розмови прийміть, будь ласка, маленький подарунок від Києво-Могилянської бізнес-школи. У нас є гобі — видавати книжки. Ось книжка про Київський період нашого маляра-художника Казимира Малевича, ми б хотіли, щоб вона була і у Вас.*

Архиєпископ Ігор Ісіченко: Дуже Вам дякую! І за такий цінний подарунок, і за цікавий полілог.

Спілкування з учасниками групи Presidents' MBA-18 відбулось у вересні 2018 року (Київ, Україна).